

Розвиток інвайроментальної археології у радянський період

Розвиток радянської історичної науки відбувався в обмежених умовах існування: панування марксистської ідеології значило визнання економічного фактора основним. Таким чином, ті вчені, які приділяли увагу іншим факторам розвитку первісного суспільства, робили це достатньо скрито. Ми бачимо паростки інвайроментальної історії та археології у роботах багатьох радянських дослідників вже починаючи з 40-х рр. ХХ ст., але ці окремі відомості потрібно ретельно виявляти, знімаючи з них марксистські постулати. Вочевидь, що цей пласт досліджень мало вивчений у сучасній науці, тому актуальність даної теми, на наш погляд, не підлягає сумнівам.

Так, у середині 40-х рр. починає формуватися концепція господарсько-культурних типів(ГКТ)¹, яка остаточно оформилась у середині 50-х рр. Ця концепція була запропонована М. Г. Левінін та М. М. Чебоксаровим², які бачили ГКТ, як «комплекси господарства й культури, що склалися історично та виникли в подібному географічному середовищі при подібному розвитку суспільного ладу»³, що для свого часу було досить прогресивно.

Першу спробу узагальнення результатів комплексних розкопок зробив у 1969 р. С. М. Бібіков, запропонувавши метод палеоекономічного моделювання⁴. Він спробував поєднати особливості оточуючого середовища і специфіку матеріальної культури та побуту мешканців конкретної пам'ятки⁵. В результаті він виявив, що не тільки навколишнє середовище впливає на розвиток культури, воно також змінюється разом з нею (концепція палеоекологічної та господарської кризи). В результаті формується специфічний напрямок археологічних та історичних досліджень - екологічний, який й вивчав ці зв'язки.

У 80-ті рр. концепцію оптимізації господарської стратегії, було запропоновано П. М. Долухановим (ідеї про людську суспільство як адаптивну систему)⁶. Також розвивав ці ідеї С. О. Арутюнов, який звернув увагу на те, що людську історію потрібно розглядати у руслі поєднання гуманітарного та фізичного поглядів, як сукупність етносу та природних умов, наполягає на необхідності залучення даних різних наук⁷. Розглядаючи розвиток різноманітних типів етносу, він вказує на взаємозалежність природи та етносу⁸. Культура, на його думку складається з багатьох підсистем, в яких «можуть реалізовуватися різноманітні функції, серед яких знов-таки можна виділити найважливіші: побудова та пере-

творення оточуючого середовища та самої людини, її духовних та фізичних властивостей...»⁹

В другій половині 60-х - 80-х років з'являється загальна теорія стресу, як базової передумови зміни поведінки, вироблення нового способу адаптації або перебудови культури. В радянській науці найбільшого поширення здобули класифікації стресів на підставі їхнього генезису (еволюційного, соціального та техногенного походження)¹⁰. Як противага ідеї адаптації, наприкінці 70-х рр. з'являється ідея коеволуції. Як зазначає О. В. Сминтина, у радянській науці під коеволуцією розуміють «взаємне та кероване пристосування людини до біосфери, яке відбувається за умов безперервного пошуку стійких станів та їх змін у відповідності до ситуації, що склалася»¹¹.

Таким чином, ми бачимо, що на період з 40-х рр. по 80-ті рр. ХХ ст. припадає розвиток радянської інвайроментальної археології, яка пройшла декілька важливих етапів свого становлення та виокремлення. Завдяки цьому, дослідники незалежної України, які розпочали свою роботу вже на підвалинах зовсім іншої методології та принципів розвитку вже точно знали, що природне середовище відіграло важливу роль у житті стародавніх мешканців наших теренів та розпочали розв'язувати низку питань, що характеризують форми та зміст цього середовища.

І. Підходи до оцінки взаємодії природи і суспільства у марксизмі

Процес вивчення взаємодії суспільства і природи породжує надзвичайно широкий і різноманітний спектр методологічних проблем, які потребують свого осмислення.

Питання про джерела і причини суспільного розвитку виникло ще в домарксистській філософії. У минулому пропонувалося чимало концепцій, що намагалися пояснити розвиток суспільства посиланнями на такі підстави і причини, як хороші закони та видатні особистості, національний дух і божественне приречення. Фігурували серед них і деякі матеріальні чинники: клімат, родючість ґрунту, чисельність населення та ін.

Початок науковому вирішенню питання про взаємодію суспільства та природи було покладено відкриттям матеріалістичного розуміння історії. Виробивши поняття суспільно-економічної формації, встановивши, що сутність її визначається способом виробництва, довівши, що спосіб виробництва залежить від характеру і рівня розвитку продуктивних сил, К. Маркс не тільки розкрив джерело і причини закономірного розвитку суспільства, але й заклав фундамент діалектико-матеріалістичного розуміння історичного розвитку взаємозв'язку суспільства і природи.

Але вже з цих положень випливає, що розкриття особливої - головної, домінуючої, активної ролі продуктивних сил, матеріального виробництва щодо природи необхідне саме тому, що це є саме ставлення, обопільний зв'язок, тобто і сама природа - не просто пасивна сторона цього зв'язку, а навпаки - стихійний, але потужний його учасник, а значить - і всього суспільного розвитку.

На аналогічних позиціях перебували А. Д. Гожев, Е. А. Арабоглі, які стверджували, що «географічне середовище може бути тільки необхідною умовою

¹ Левин М. Г. К проблеме исторического соотношения хозяйственно-культурных типов Северной Азии // Краткие сообщения Института этнографии. - М., 1947. - Т. 2. - С. 84-86.

² Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историкоэтнографические области // СЭ. - 1955. - № 4. - С. 3—17

³ Там само. - С. 9.

⁴ Бибииков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА - 1969. - № 4. - С. 5-22.

⁵ Сминтина О. В. Теоретичні питання дослідження екології давньої людини. - Одеса, 2004 - С. 14.

⁶ Долуханов П. М. Верхний палеолит и мезолит Европы: опыт многомерного анализа // Проблемы реконструкций в археологии. - Новосибирск, 1985. - С. 55-62.

⁷ Арутюнов С. А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие. - М., 1989. - С. 5-15. Там само. - С. 58.

⁹ Там само. - С. 129-130.

¹⁰ Сминтина О. В. Зональність ранньопервісних культур. — Одеса, 2001. — С. 15; Сминтина О. В. Теоретичні питання дослідження екології давньої людини: Монографія. — Одеса, 2004. - С. 30.

¹¹ Там само. — С. 18.

економічного життя суспільства»¹². Не настільки прямі, але в принципі подібні висновки зустрічалися в літературі і пізніше. Так, О.С. Хохлова дає таку інтерпретацію марксистського розуміння єдності суспільства і природи: «Марксизм розглядає взаємодію природи і суспільства в рамках єдиної системи, специфічність якої визначається сполучним елементом обох підсистем — виробництвом. Звідси випливає, що проблема взаємодії природи і суспільства може бути зведена до аналізу певних сторін людської діяльності та їх впливу на зміну природи». Отже, внутрішня єдність взаємодіючої системи звертається в причину ліквідації взаємодії і перетворення його в односторонню дію. Природа - лише пасивний і пасивний об'єкт¹³.

При дослідженні конкретних соціальних і економічних явищ К. Маркс і Ф. Енгельс вказують на природу, її окремі сфери та компоненти як на умови існування відповідних сторін та елементів суспільства. В одному випадку мова йде про природу як про об'єктивні умови праці: «Головною об'єктивною умовою праці є не продукт праці, а знайдена працею природа»¹⁴. В іншому контексті природні умови виступають одним з тих обставин, якими визначається продуктивність праці¹⁵. Третім прикладом є залежність вартості життєвих засобів, а тому і вартості робочої сили не тільки від історично-конкретного рівня життя у певній країні, але і від природно-географічних умов, в яких відбувається відтворення робочої сили як товару.

Також цікаві ідеї які не тільки документують новий варіант оцінки ролі природи — в її функції передумови історії як такої. Не менш істотна тут та обставина, що в цих тезах «матеріальні умови» життя індивідів, які «вони знаходять вже готовими», природно-географічні умови як раз і іменуються передумовами, розглядаються як внутрішні елементи всієї системи передумов людської історії.

Звернемося тепер до іншого аспекту змісту ідей класиків марксизму, а саме - до того, який дозволяє усвідомити, на які сфери суспільного життя або елементи соціальної структури природно-географічне середовище безпосередньо або опосередковано впливає з різним ступенем інтенсивності. Так, наприклад, в «Капіталі» К. Маркс розглядає передумови становлення продуктивних сил, характеризуючи їх «як історично розвинуті, громадські, так і зумовлені самою природою». Цього роду обумовленість пояснює К. Маркс неодноразово і в різних роботах, коли він підкреслює, що природа є «джерело споживчих вартостей», першоджерело «всіх засобів і предметів праці», що земля є не що інше, як «велика лабораторія, арсенал, який доставляє і засіб праці, і матеріал праці»¹⁶.

Таким чином, якщо систематизовано підсумувати основні положення та ідеї, висловлені і обгрунтовані К. Марксом і Ф. Енгельсом щодо спрямованості, каналів впливу природно-географічного середовища на суспільство, то в цілому виявляється, що цей вплив в різній мірі і переважно через велику кількість ланок ланцюга опосередкувань відчувають практично всі сфери суспільного життя -

¹²Гожев А.Д. О географической среде // Вопросы Философии. - М., 1952. - № 2. - С. 230-231,236.

¹³ Хохлова Э.С. Некоторые методологические проблемы исследования взаимодействия природы и общества // Ленинское философское наследие и особенности развития современного естествознания. Материалы республиканской научной конференции 10-12 декабря 1961 г. -Х., 1969. - С. 197-198.

«Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. В 3-х т. Т. 3. - М.: Политиздат, 1986. - 639 с.

¹⁵ Там само. - С. 197.

¹⁶Маркс. К. Капитал. - Т. 1. — С. 48.

продуктивні сили, виробничі, економічні відносини, тобто сфера базису, відносини політичного управління базисом, політичної консолідації суспільства і загального політичного устрою, відносини на рівні суспільної свідомості і його форм, тобто сфера надбудови у вигляді її найголовніших компонентів¹⁷.

II. Екологічна інтерпретація економіки давніх суспільств у радянській науці

Незважаючи на широту завдань і глибину археологічних досліджень, все ж таки дуже ще мало приділяється уваги розробці власне економічних проблем стародавнього суспільства, тобто того фундаменту, на якому розвивається історичний процес, тієї основи, яка визначає суть історії. Постановка завдання дослідження економіки стародавніх суспільств вимагає, перш за все, вироблення найбільш повної програми, що складається, очевидно, з двох основних взаємодіючих частин: перша - природа - друга - суспільство. У першій частині повинні бути відображені ландшафт, клімат, флора, фауна. Зрозуміло, в природно-історичному плані. У другій частині висвітлюються типи господарств, їх напрямки (рід занять), типи поселень і жител, їх розміри і планування, устрій, господарські споруди, технічне оснащення господарств, спосіб життя (бродячий, кочовий, напівкочовий, осілий), демографічні розрахунки (за даними житла, поселення, округи), щільність населення, обчислення біологічної норми потреб населення в необхідному продукті, економічний потенціал і сміність виробництва, взаємозумовленість виробництва засобів життя і стан галузевих економічних показників, розподіл продукту і, нарешті, економічні основи соціальних відносин.

Вище сказаним зовсім не вичерпуються й інші важливі питання вивчення давньої економіки. Так, наприклад, трасологічне вивчення знарядь праці, їх функцій та періоду використання в роботі, обміри величини і об'єму посудин, що походять з певних побутових і господарських комплексів, відновлення розміщення господарського начиння і обстановки за допомогою ретроспективного методу тощо¹⁸.

Маючи дані про природну обстановку в епоху пізнього палеоліту - склад фауни і флори, основні форми господарської діяльності і технічної оснащеності людини, її позитивні знання, спосіб життя, поселення і житла і, що дуже важливо, маючи в своєму розпорядженні відомості про склад і чисельність мешканців селища та окремих осель, можна отримати досить достовірні відомості про економічний стан пізньопалеолітичного суспільства¹⁹.

Аналізуючи економічні відомості, ми можемо зробити наступні висновки про закономірності розвитку природи та людини у верхньому плейстоцені та голоцені. По-перше, первісне суспільство та природне середовище уявляли з себе складну динамічну систему є сіткою прямих та зворотних зв'язків. По-друге, найбільш виразно деякі елементи екосистеми (природні ресурси) впливали на матеріальне виробництво, в більшій мірі визначаючи формування господарських типів. По-третє, стрибкоподібні зміни екосистем (палеографічні рубезі) викликали перерозподіл природних ресурсів, впливаючи на розвиток хазяйських типів. Найбільше значення в цьому відношенні мали стрибки, які відбулися 30-40 тис., 12 тис., 10 тис., 8 тис. років тому. Можна стверджувати, що ландшафтні

¹⁷ Ануцин В. А. Географический фактор в развитии общества. - М., 1982. - С. 334

¹⁸ Алимурзаев Г. Н. Особенности первобытного производства и его связи с окружающей средой // Общество и природа. - М., 1981. - С. 161.

¹⁹ Величко А. А. Связь динамики природных изменений в плейстоцене с развитием первобытного человека // Вопросы антропологии. — Вып. 37. — М., 1971. — С. 15.

зміни, які могли бути реалізовані лише за умов достатнього розвитку виробничих сил та накопичення певного об'єму інформації у сфері культури. По-четверте, початок помітної зворотної дії суспільства на розвиток екосистем слід віднести к часу 12-10 тис. років тому. Найбільш помітно ці процеси стали проявлятися у зв'язку з утворенням та розповсюдженням хазайства виробничого типу. Починаючи з цього часу можна говорити про утворення культурних ландшафтів.

III. Радянська фізична антропологія про вплив природи на людину

Людині, єдиній істоті на Землі, яка має розум, наділена здатністю не тільки пізнавати світ, а й усвідомлювати його закономірності, цілком природне прагнення оцінювати своє місце в навколишньому середовищі. У міру того як людина в процесі антропогенезу відходить від свого чисто біологічного місця в природі, нею виробляються певні суспільні навички і технічні пристосування (зброя, одяг, житла, добування вогню й т. д.), які зайняли проміжне положення і стали грати роль сполучної ланки між людиною і природою. Це означало створення абсолютно нового, штучно-природного середовища, без якого людство вже було б не здатне існувати в навколишньому світі. Природа, будучи частиною цієї нової складної системи, не може не впливати на саму людину і на її суспільство. Природа не може зробити вирішального впливу на закони суспільного розвитку і, зокрема, на виробничі відносини, що складають головну особливість людського суспільства²⁰.

Проте природні зміни впливають на засоби виробництва, на продуктивні сили, а це щодо палеоліту означає вплив на характер і склад використовуваних в роботі кам'яних знарядь, на основи матеріальної культури палеоліту. Не менш цікава і важлива ступінь впливу природних умов на виникнення і розвиток людини, як біологічного виду. Найбільш беззастережна ідея залежності його розвитку від навколишнього оточення може бути застосована до етапу переходу від викопних людиноподібних мавп до людини, оскільки тут процес перетворення виду ще не виходить за рамки суто біологічних закономірностей.

Однак для більш пізніх моментів філогенезу гомінідів навіть загальний чисто методичний підхід значно ускладнюється, оскільки в цьому випадку доводиться мати справу не тільки з природою, що впливає на людину, а з новим природно-штучним середовищем²¹.

Ми бачимо, що різкі зміни клімату (мається на увазі температурна амплітуда) негативно впливали на розвиток виду, що могла навіть привести до його загибелі. А більш м'які зміни навпаки: вони були поштовхом до змін спочатку ландшафту, а потім й системи функціонування первісної людини та її способу ведення хазайства. А це, в свою чергу, змушувало людину освоювати нові навички та винаходити підходячі знаряддя праці. Саме в такий спосіб і відбувався опосередкований вплив оточуючого середовища на людину, як біологічну (а потім і соціальну) істоту.

Яскравим прикладом є становлення родини гомінідів (включаючи австралопітеків): судячи за африканським знахідкам, екологія яких найбільш вивчена, це становлення супроводжувалося спрямованими змінами клімату в бік аридизації, скорочення лісів (майже до повного зникнення) і розповсюдженням степів і саван. Що, відповідно й змінило систему життєдіяльності.

²⁰ Там само - С. 3.

²¹ Алексеев В.П. Экология человека (взгляды антропологов) // Географические аспекты экологии человека. - М., 1975.-С. 111-116.

Верхній палеоліт виникає в європейсько-близькосхідній провінції в умовах суттєвої зміни ландшафту. Тому є цілком закономірними значні зрушення у складі кам'яного інвентарю у верхньому палеоліті цієї провінції, де різко змінилися природні об'єкти, з якими взаємодіяла людина в процесі своєї господарської діяльності. Навпаки, в інших районах, де таких змін ландшафту не відбулося, природні об'єкти, на які впливала людина, самі по собі не вимагали застосування до них нових незвичайних технічних прийомів.

Було б неправильно говорити, що природний поштовх визначив появу *Homo sapiens* і його матеріальної культури. Роль природної динаміки на даному етапі полягала, з одного боку, в стимуляції потенційних можливостей суспільства, а з іншого боку, - суворі, різко континентальні умови представляли собою свого роду селекціонуючий фільтр, подолати який могли найбільш прогресивні форми людей.

IV. Діяльність В. Н. Станко у колі інвайроментальної археології

Серед широкого кола різноманітних питань та аспектів, що входили до сфери інтересу В. Н. Станко, були й тісно пов'язані з предметом нашого дослідження. Його творчій та життєвий шлях ретельно описаний багатьма дослідниками²², але статті про нього продовжують виходити тому що, дійсно, неможливо поки що переоцінити внесок такого видатного вченого у світову науку.

Так, ще у 1975 р., підводячи підсумки вивчення палеоліту та мезоліту Північного Причорномор'я, він вказує на необхідність поглиблення палеоекономічних та соціологічних розробок та перспективність всебічного, комплексного вивчення пам'яток²³. У 1980 р. він приходить до висновків, що Північне Причорномор'я (зі своїми кліматичними та ландшафтними особливостями) - не зона постійного кочування культур, як наполювали раніше, а зона де більш-менш тривало проживали групи населення, які пристосовувалися до не різних природних змін²⁴.

Але найбільш конкретно він висловив своє бачення взаємодії природи та людини у своїй монографії та докторській дисертації - «Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья»²⁵. Там, у окремому підрозділі він детально описав вплив оточуючого середовища на цю мезолітичну пам'ятку, на необхідність залучення даних різних природничих наук для повної реконструкції усїєї картини життя стародавніх мешканців цього регіону. «Постійний динамічний взаємозв'язок людини з оточуючим середовищем є невід'ємною частиною життєдіяльності людського суспільства на всіх етапах його формування та розвитку. Процес еволюції людини та суспільства уявляє з себе процес адаптації

²²См.наприклад: Дзиговский А. Н., Пригарин А. А. Володимиру Никифоровичу Станко - 60 // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. - Одесса, 1997. - С. 4-6; История Одесского университета (1865-2000). - Одеса, 2000. - С. 141-142, 184-186, 217-218; Сминтина О.В. Станко Володимир Никифорович. Историк, археолог // Профессори Одесского (Новоросийского) университета. - Одеса, 2000. - Т. 4 (Р-Я). - С. 147-150.

²³ Станко В. Н. Некоторые итоги изучения палеолита и мезолита степей Северного Причерноморья // 150 лет Одесскому археологическому музею. Тезисы докладов юбилейной конференции. - Киев, 1975. - С. 7-10.

²⁴ Станко В. Н. Поздний палеолит и сложение мезолита в Северо-Западном Причерноморье // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. - Киев, 1980. - С. 5-21.

²⁵ Станко В. Н. Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. - Киев, 1982. - 176 с.; Те саме / Автореф. дисс.... доктора исторических наук. - Киев, 1983. - 54 с.

до мінливих умов оточуючого середовища»²⁶. Він вказує на те, що навіть сьогодні, коли людина перетворила весь світ у своє середовище, вона все ж таки не зуміла підкорити природу, а «в епоху, коли основними формами господарської діяльності були полювання та збиральництво, залежність людини від оточуючого середовища була значно більшою...»²⁷. Крім цього, він наполягає на необхідності розгляду великої території, як простору мешкання мезолітичної людини: «- цю територію не потрібно обмежувати вузькими рамками проживання окремих людських груп, тому що пересування останніх (контакти з іншими групами та інше) призводить до інтенсивних господарських зв'язків, широкому обміну продуктами, сировиною між собою й природою в цілому»²⁸. Він, «визначаючи суть екологічної кризи, що склалася наприкінці плейстоцену - початку голоцену у степах Північного Причорномор'я, як явище, обумовлене в своїй основі антропогенними факторами» не виключав «роль природного оточення, визначаючого форми виробничої діяльності людини та регіональні їх особливості»²⁹.

У подальшому, Станко В. Н. виступає на багатьох конференціях, симпозиумах та конгресах - теза про значний вплив природи на мезолітичну ситуацію в Північному Причорномор'ї «пронизує» майже усі його публікації радянської доби³⁰, та все більш розкриваються на просторах історичної науки доби незалежності, але це вже виходить за рамки окресленого періоду та є предметом вже іншого дослідження.

²⁶ Станко В. Н. Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. - Киев, 1982.-С. 82-83.

²⁷ Там само. - С. 83.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. - С. 88.

³⁰ См.: Станко В. Н. Человек и природа Северного Причерноморья // Корреляция отложений, событий и процессов. - Кишинев, 1985. - С.260; Станко В. Н. Палеоэкологическая ситуация в мезолите степей Северного Причерноморья // Тезисы докладов XV международного симпозиума. - Толбухин, 1988. - С. 2; Станко В. Н. Палеоэкологическая ситуация в позднем палеолите степного Причерноморья // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. - Л., 1989. - С. 27-30; Stanko V. N. The paleoecological situation on the Black Sea steppe in the Late Paleolithic //Antiquity. - 1989. - Vol. 63. - № 241. - P. 216-218; Станко В. Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье - контактная зона древних культур. - Киев, 1991. - С. 5-17 та інші.